

رساله گل کاری
(فتوت نامه بنایان)

تألیف

حاج میرزا محمد بن محمد مشهور به «گل کار» وزیر آبادی پنجابی

مقدمه تصحیح و تعلیقات

عارف نوشامی

سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

۱۳۹۳

سرشناسه: بنا، حبیب‌الله، قرن ۱۳ ق.

عنوان و نام پدیدآور: رساله گل کاری: فتوت‌نامه بنایان/ تالیف حبیب‌الله بنا مشهور به گل کار؛ تصحیح و مقدمه عارف‌نوشاهی.

مشخصات نشر: تهران: پژوهشکده هنر، ۱۳۹۳.

مشخصات ظاهری: ۱۲۵ ص. مصور (بخش رنگی).

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۶۴۵-۰۲-۴

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

یادداشت: کتاب‌نامه: ۱۰۳ ص.

موضوع: بنائی

شماره افزوده: عارف‌نوشاهی، مصحح

شناسه افزوده: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران، پژوهشکده هنر

ده‌بندی کتاب: ۱۳۹۳ ر ۵ ۹ ب / TH ۵۳۱۳

رده بندی دیویتی: ۱۰۰

شماره ثبت کتابخانه ملی: ۳۷۴۶۲

پژوهشکده هنر

انتشارات پژوهشکده هنر

رساله گل کاری (فتوت نامه بنایان)

مؤلف: حبیب‌الله بنا وزیر آبادی پنجابی

تصحیح و مقدمه: عارف‌نوشاهی

چاپ: ۳۹۰۰۰

قیمت: ۷۰۰۰۰ ریال

چاپ و لیتوگرافی: جزایر

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۶۴۵-۰۲-۴ ISBN: 978-600-7645-02-4

پژوهشکده هنر در راستای برآورده ساختن نیازهای هنری جامعه، کتاب حاضر را در اختیار علاقه‌مندان حوزه پژوهشی و هنری قرار داده است.

کلیه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است.

نشانی: تهران، خیابان ولی عصر (عج) بالاتر از تقاطع امام خمینی (ره) نبش کوچه شهید
سخنور شماره ۲۹

تلفن: ۲ - ۶۶۹۵۶۱۸۹ نمابر: ۶۶۴۸۰۹۴۵ کد پستی: ۱۱۳۷۶۳۶۸۱۱

سخن ناشر

ایران با سابقه‌ای درخشان و چشمگیر در فرهنگ و تمدن، میراثی گرانبها از دانش، حکمت، ادب و هنر به پا ساخته و در گذر زمان، روابط و تعاملات فرهنگی بسیار گسترده‌ای با تمدن‌های بزرگ خاور و باختر داشته است. این روابط بینا فرهنگی در دوره اسلامی و پیش از آن، زمینه‌ساز تعاملات گسترده‌ای در حوزه هنر بوده است. ایرانیان از یک سو هر آنچه را که با دین و آیین و نیازهای بومی فرهنگی و اجتماعی‌شان سازگار بوده است آگاهانه و هوشمندانه از فرهنگ سایر ملل دریافت کرده‌اند و از سوی دیگر همواره نقش عمیق و مؤثری در فرهنگ و هنر جوامع مختلف داشته‌اند.

جریان‌های تمدنی و فکری و روزی‌های تمدن‌ساز همواره در بستر تلاش روشنفکران، مسأله‌محور و هدفمند دانش‌مندان پژوهشگران و فرهیختگان جوامع شکل گرفته است. بی‌شک دستاوردهای مادی و معنوی تاریخ بشر حاصل هم‌افزایی دانش و پژوهش اندیشمندانی است که با تمفیزی و هم‌اندیشی به نشر دستاوردهای پژوهشی خود پرداخته و الگوها و روش‌هایی بدیع و خلاقانه برای تبیین مسائل دنیوی و اخروی و رشد فضیلت‌های انسانی ارائه داده‌اند.

هنر به عنوان یکی از مؤلفه‌های اساسی ظهور و بروز فرهنگ‌ها و تمدن‌ها، جایگاه ویژه‌ای در تعاملات زیستی و فرهنگی انسان‌ها داشته و نقش محوری را در پیشرفت و تعالی یا انحطاط و انحراف جوامع ایفا کرده است. هنر به جامه‌ای در بستر فکری و فرهنگی، دینی و اعتقادی و مطابق با شرایط تاریخی، اجتماعی و جغرافیایی آن جامعه شکل می‌گیرد و مطالعه، تحقیق و نظریه‌پردازی در حوزه فرهنگ و هنر، قلمرو بسیار گسترده، متنوع و پرجاذبه‌ای را پیش روی پژوهشگران و علاقمندان به می‌گشاید. با این حال چنین فعالیت‌هایی مستلزم بسترهای فکری و معرفتی، زیست‌ی فرهنگی و اجتماعی، اصول ساختاری و روشی، و منابع مادی و معنوی‌ای است که جامعه و نهادهای اجتماعی برای محققان و اندیشمندان فراهم می‌سازند، زیرا مطالعات

و پژوهش‌های پیرامنه، روشمند، منسجم و مستمر، و آگاهی از نتایج تحقیقات دیگران، بدون تحقق این بسترها و زمینه‌ها حاصل نمی‌شود.

نتایج و دستاورهای نظری و عملی چنین مطالعات و پژوهش‌هایی، راه‌های جدید و روشنی را در رشد معرفتی و فرهنگی افراد بشر و بسط تعاملات اجتماعی و فرهنگی فرارو می‌نهد و بینش‌ها، نگرش‌ها و چشم‌اندازهای نویی را پیش روی هنرجویان و هنرپژوهان می‌گذارد. از این رو توجه به مطالعه، پژوهش، نقد و نظریه‌پردازی در حوزه هنر بر اساس نیازهای بومی از نیازهای اساسی حیات فرهنگی ایران اسلامی به شمار می‌آید که فقدان آن، منجر به فهم نادرست، تکرار یا پیروی از نظریه‌های غربی در پژوهش‌ها و مطالعات هنر ایرانی - اسلامی و غفلت از نیازها، تعلقات و سینه تاریخی خویش می‌گردد.

پیوند علمی بین عمل و نظر یا به تعبیری حکمت عملی و حکمت نظری در سنت فرهنگی ایران مرز بوم ریشه‌دار و نهادینه بوده است. اما در دهه‌های اخیر، یکی از آسیب‌های جدی در حالیتهای هنری شکاف بین نظر و عمل بوده است. لذا مطالعات نظری و فعالیت‌های پژوهشی باید به عنوان بخشی تفکیک‌ناپذیر در سیاست‌گذاری فرهنگی و هنری مورد توجه قرار گیرد.

پژوهشکده هنر (وابسته به فرهنگستان هنر) در راستای تمهید و گسترش زمینه‌های مطالعات و پژوهش‌های بنیادین، توسعه‌ای و کاربردی در حوزه هنر، نقد و بررسی و آسیب‌شناسی پژوهش‌های هنر بر اساس معیارهای متعارف جوامع علمی و پژوهشی، و ایجاد بسترهای ارائه نظریه‌های کارآمد هنری، متناسب با نیازها و ارزش‌های دینی، ملی و بومی جامعه ایرانی، با تکیه بر استادان و پژوهشگران فرهیخته و پرتلاش حوزه فرهنگ و هنر، برآن است به تدریج منابع تخصصی و عالمانه در قلمرو هنر بپردازد.

کتاب رساله گلکاری و فتوت‌نامه بنایان تلاشی است در راستای نشر آگاهی، دانش و بسط مطالعه پژوهش. امید است این کتاب، برای صاحبان خرد و دانایی و فرزاندگی و علاقمندان به فرهنگ و هنر این مرز و بوم به ویژه هنرجویان هنرپژوهان، مفید و راه‌گشا باشد.

فهرست مطالب

۹	.....	مقدمه مصحح
۲۷	.....	متن رساله گل کاری
۵۵	.....	فتوت نامه بنایان
۷۱	.....	تعلیقات
۸۳	.....	نمایه ها
۱۰۴	.....	فهرست منابع
		پیوست ها:
۱۰۹	.....	عکس اول و آخر رساله گل کاری (نسخه علی گره)
	.....	عکس تذکرة الایوان (رساله اردو در فن معماری)

مقدمه مصحح

۱. درآمد

بخشی از میراث مکتوب اسراف ما متعلق به آداب پیشه‌ها و پیشه‌وران و هنرها و هنروران است. این میراث مکتوب را می‌توان به دو نوع تقسیم کرد:

۱. آثاری که صرفاً از دیدگاه حرفی و فنی نوشته شده و دانش و بینش و مهارت نیاکان ما را در فنون مختلف به نمایش درآورد و از رهگذر تاریخ هنر و صنعت بسیار ارزشمند است.

۲. آثاری که در آن آداب و اصول پیشه‌ها و هنرها در دستگاه دینی و عرفانی به رشته تحریر کشیده شده است. این نوع آثار گاهی به نثر «کسب‌نامه» و «فتوح‌نامه» نام گرفته‌اند.

در هر دو نوع، آثاری متعدد باقی مانده است که تعدادی از آن‌ها به چاپ رسیده^۱ و تعدادی دیگر هنوز دست نخورده در کتابخانه‌ها و مجموعه‌های خصوصی نگهداری می‌شود.

فضای شبه‌قاره برای پدید آوردن ادبیات صنفی و پیشه‌وران، بسیار ازوار بوده است. رسائلی مانند: *آداب آهنگری*، *آداب بافندگی*، *آداب تفنگ*، *تفنگچی*، *آداب حجامان*، *آداب زین کردن اسب*، *آداب سرتراشی*، *آداب کفش‌دوزان*، *سپاهیگری*، *سقانامه* (*آداب سقایی*)، *کسب‌نامه درزیگری*، *کسب‌نامه نعلین‌دوزان* و ... از این مقوله است.^۲

در پدید آوردن بسیاری از این نوع آثار، فضل تقدّم با نویسندگان شبه‌قاره است و آثار مذکور نوع خود منحصر به فردند. چنان‌که رساله *کنز‌الاکتساب*، که نخستین اثر فنی مهرکشی و هنرهای وابسته است، به وسیله سراینده‌ای از شبه‌قاره و احتمالاً ساکن دهلی، با نام رحمتی بن عطاءالله به سال ۱۰۵۷ هـ / ۱۶۴۷ م به طبع کشیده شده است.^۳

اینک رساله‌ای دیگر در مقوله هنر صنفی - گل کاری / بنایی - که یکی از نویسندگان پنجاب تألیف کرده و تا کنون نظر آن را در جایی دیده نشده، پیشکش دوستان می‌شود.

۲. نسخه رساله گل کاری

تا آنجایی که من جست و جو کرده‌ام^۴، رساله گل کاری، از محدود آثاری است به زبان فارسی که در موضوع گل کاری / بنایی به نگارش درآمده است. نسخه خطی این اثر در کتابخانه خصوصی نواب مزمل الله خان رافع در مزمل منزل، محله دوده پور، علی گره، هند، به شماره ۷۷۱ موجود است. نسخه در قطع کوچک در ۴۶ صفحه / ۲۳ برگ و ۱۲ سطر در هر صفحه، به خط نسخ خوش روشن کتابت شده است. کاتب در مشکول کردن عبارات، سه در حد افراط اهتمام دارد و با کمال اطمینان می‌توان گفت که در نسخه، حتی واو عطف هم بدون اعراب نیست! نام کاتب و تاریخ کتابت در نسخه دیده نمی‌شود مگر این که در قسمتی از حاشیه صفحه پایانی (صفحه ۱۲) بود: «صحاف بیسواد در صحافی نیمی از نوشته‌های حاشیه را بریده است. به قینه‌ای، نسخه شاید به خامه مؤلف است چنان که نسخه با اظهار شکسته نفسی مؤلف با این کلمات به پایان می‌رسد: «من تصنیف غریب حریب الله بننا المشهور به گل کار». کلمه «غریب» به مفهوم حقیر و کوچک است. بر شکسته نفسی مؤلف دارد. کتابت نسخه قطعاً در قرن سیزدهم هجری بوده است. در نسخه گاهی سهو قلم‌ها نیز دیده شده، چنان که کاتب اثر را نظر (نظر الله تعالی، ص ۹)؛ دوعا (ص ۱۷) به جای دعا؛ لازمه (ص ۳۵)

به جای لازمه کتابت کرده است. کاتب املا و تلفظ برخی کلمات فارسی را مطابق املاي شبه قاره ضبط کرده که امر طبیعی است، مانند: چسپاند (ص ۱۳) به جای چسباند، خرچ (ص ۹) به جای خرج.

۳. شرح حال مؤلف

مؤلف خود را در دیباچه رساله چنین معرفی کرده است: «حبیب الله بنّا المشهور [به] گل کار، ولد محمدرضا مرحوم ابن پیر محمد معمار وزیرآباد پنجابی (ص ۳) و در خاتمه نیز نام او «حبیب الله بنّا المشهور به گل کار» آمده است (ص ۴۶). اضافت «گل کار» با نام او و اضافت «معمار» با نام جد او، دلالت بر این دارد که مؤلف از خانواده معماران بود. مؤلف در قواعد عمارت، ممالک و نثر از جد خود نقل کرده است: «و این چند کلمه، من از جد مرحوم خود شنید بود[م.]» (ص ۳۴) که مزید دلیل بر این است که معماری در این خاندان در نسلی به نسلی منتقل می شده است.

نسبت مکانی مؤلف به «وزیرآباد» بوده که شهرستانی است در پاکستان. واقع در ۷۴۰۸۷۶۵۵ طول بلد و ۳۰۴۳۷۶۵۵ عرض بلد، در کنار جنوبی رود چناب در پنجاب. مطابق تقسیم جغرافیایی امروزی کشور، وزیرآباد «تحصیل» در «ضلع» گوجرانوالا به شمار می آید و ۱۰۳

کیلومتر در شمال لاهور و ۱۴ کیلومتر در جنوب گجرات، سر بزرگراه ملی (National Highway) واقع است.

بیشتر از این درباره مؤلف اطلاعی در دست نیست. اگر بپذیریم که نسخه به خط مؤلف است، لاقلاً معمار و کاتب بودن او مسلم است. آگاه‌ها، مؤلف از مفاهیم و معارف دینی و ادبیات فارسی نیز از محترفات رساله نیک پیدا است. می‌توان گفت او گل‌کاری/معماری بود با سواد، بر عکس بسیاری از بنایان روستایی که اگرچه سواد و علم کتابی ندارند، اما در هر خردی حرف آخر را می‌زنند.

از دیدن سبک ندریس رساله به یقین می‌توان گفت که مؤلف متعلق به سده ۱۳ هـ / ۱۹ م بوده است. به‌ویژه کاربرد کلمه «بنگله» در متن دلیل بر این دارد که مؤلف در زمان حکمرانی انگلیس‌ها (۱۲۷۵-۱۳۶۶ هـ/ ۱۸۵۷-۱۹۴۷ م) در شبه‌قاره، می‌زیست. زیرا بنگله نوعی عمارت مسکونی است که اولین بار در زمان انگلیس‌ها در شبه‌قاره ساخته شد.

۴. نگاهی به رساله گل‌کاری

در این رساله دو دیدگاه از مؤلف دیده می‌شود. یکی، دیدگاه فلسفی و دیگری، دیدگاه دینی و عرفانی. از دیدگاه مهندسی، مؤلف اندازه و قواعد عمارت را گفته است که این قسمت از نظر معماری سنتی و بافت

جامعه شبه‌قاره حاوی مطالب جالب و مفید است. از دیدگاه دینی، مؤلف، گلکاری و معماری را با آداب دینی تلفیق داده است که یک گل کار یا معمار در هر مرحله کار عمارت - از نهادن نخستین خشت تا ساختن سقف - چه آداب دینی را باید رعایت کند؟ برای این کار مؤلف علاوه بر نیاز خواندن و صدقه دادن، اوراد و ادعیه‌ای ویژه را تجویز کرده است که کلمات هر یکی از این‌ها با کار بتایی و گل کاری مناسبتی دارند. بسیاری از اشعار دینی قرآنی است و بسیاری دیگر، دعا‌های مأثوره و منقول از بزرگان دین است. در بخشی از رساله، مؤلف از منظر نجومی نیز به مسائل عمارت نگاه کرده است که البته این قسمت زیاد علمی نیست و سعد و نحس بودن عمارت را بر مبنای تطابق ماه‌های قمری و روزهای هفته را بر روایتی مجعول مطرح کرده است.

رساله گل کاری بر دو فصل تقسیم شده است:

۱. نوع اول در بیان دانستن تعظیم دایم و ابتدای آن؛
۲. نوع دیگر در شناختن تکریم گزمر معماران و یافتن مبدع قواعد اکتساب.

درباره چگونگی آغاز معماری مؤلف روایتی به امام صادق (ع) نسبت داده است (ص ۴). معمولاً در این نوع رساله‌ها مؤلفان تعظیم، برای اثبات قداست پیشه‌ها، آغاز آنها را به پیامبران نسبت می‌دهند و برای

مستند کردن مطالب خود، روایاتی به نام امامان و پیشوایان دین جعل می‌کنند. در این گونه رسائل بیشترین روایات از حضرت علی^(ع) و امام جعفر صادق^(ع) نقل شده است. چنان‌که رساله دلاکی از تصنیف امام جعفر صادق^(ع) (نسخه موزه ملی پاکستان کراچی، ۱۷ / ۲۶۷ - ۱۹۵۸. N.M)؛ ۶ / ادب سپاهیگری روایتی منقول از حضرت علی^(ع) دارد؛ ۷ / کسرنامه درزیگان نیز روایتی منقول از حضرت علی^(ع) دارد؛ ۸ / همچنین است فتوت نامه قطب، ۹ / فتوت‌نامه دلاکان، آیت‌های تراش^۱.

مؤلف در امتداد جل‌گیری و سلسله مراتب آن، این روایت را ساخته است: «اول گل‌کاری بتی - سیف، معمار تحقیقی، صانع ازلی، حکیم لم‌یزلی، حضرت - جل شأنه تعالی به بد قدرت خود گردانیده که آدم صفی‌الله - علیه‌السلام - را از گل - آید و دلش را از طین بیت‌الله گردانید به حکم: «قلوب المؤمنین عرش الله تعالی». بعده حضرت نوح - علیه‌السلام - از او سلسله به سلسله، مهتر جبرائیل به درما: رب‌الجلیل به مهتر ابراهیم خلیل‌الله - صلواة الله علی نبینا و علیهم‌السلام - السلام - جهت مرتب نمودن کعبه الله تعلیم گردانید. پس گل‌کاری - همه دارها مقدم آمده، و حضرت وحی تیشه و بیل و خشت و گز و رجه و انداز و گونیا و غیره اوزار [و] ابراق [و] اسباب اهل عمارت از بهشت، این آیت خوانده، بیرون آورده «هو الأول والآخر و الظاهر و الباطن و هو بکل شیء

عَلِيمَ» [الحديد: ۳] به خلیل تسلیم نموده. پس ایشان همین آیت خواندی و گل‌کار کردی و خادمان مصالح سنگ و خشت و گل بدوشان می‌دادی.» (ص ۶-۵)

سپس مؤلف، چند نام از استادان فن معماری را شجره‌وار آورده است: استاد شمس‌الدین مکی، استاد محمدطاهر مدنی، استاد نوروز مصری، علی‌شیرازی، استاد عبدالواحد تونی، استاد درویش محمد خراسانی، استاد علی بلخی، خلیفه نورالدین، کریم‌داد باوردی و فیروز کابلی (ص ۸). و در اصل ساختن گونیا نام استاد نعمت‌الله و استاد فتح محمد را برده است (ص ۳۴). هوشیار بیخی هیچ‌کدام از این کسان معلوم نیست و به باور نگارنده این به‌طور آشکار وجود خارجی ندارند و مؤلف فقط خواسته نام‌هایی از معماران روضه کند که ارتباط آنان به چهارگوشه جهان باشد، چنان‌که از نسبت‌های مکانی هر یکی پیدا است. این‌گونه نام‌ها معمولاً در رساله‌های مشابه نیز دیده می‌شود چنان‌که در فتوت‌نامه طبّاخان نام‌های استادان طبّاخی عبارت از: استاد فرهاد یمنی، استاد فضل‌الله مصری، استاد فتح بصری، استاد ابوقاسم مدنیّه، ابوالعطای سبحانی، استاد فخر دمشقی، استاد علی قزوینی. در رساله اندر بیان دوازده سؤال سنگ و تیغ نیز نام‌های استادان فن با نسبت‌های مکانی مختلف‌الجهات دیده می‌شود. همچون: اخی محمود مدائینی، بابا

عرب‌شاه بغدادی، شیخ حاجی مکی، عوض‌شاه اصفهانی، استاد یوسف مراغی، استاد شلترق رومی، استاد حبه‌کس دربندی، استاد ارغون سرابی، استاد مقبل یمنی، استاد حبیب مصری، استاد محمود کرمانی، استاد میز دامغانی، استاد حافظ خوارزمی، استاد محمد طوسی، استاد جمال‌الدین نیشابوری، استاد فخرالدین مروی، استاد خرم سبزواری، استاد حسین رازی، استاد حسام تبریزی، استاد صدر همدانی، استاد عبدالله مغربی، استاد عبدالواحد هروی، استاد حسین شیرازی.^{۱۲}

۴-۱. منابع

مؤلف برخی مطالب را با ذکر منبع آورد. چنان‌که: /حسن‌القصص (ص ۶)؛ عین‌العلم (ص ۱۵)؛ زکی‌نامه درین علیه‌السلام (ص ۳۹)؛ رساله ابوالمعشر (ص ۳۹)؛ رساله شیخ لطف‌الله بهندش لاری (ص ۳۴)؛ که درباره هر یکی از این‌ها در بخش تعلیقات توضیح داده شده است.

۴-۲. توجه به اختصار

مؤلف در نوشتن مطالب توجه به کوتاه‌نویسی داشته است چنان‌که در جایی می‌گوید: «دستور آنچه معماران در عمارت به عمل آورده، اگر همه مرقوم سازم، دفتری باید، لهذا بر اختصار اکتفا نمودم». (ص ۴۴)